

תולדות המילה 'ממולח'

אריה אולמן

משמעות המילה 'ממולח' עברה שינויים רבים. בלשון המקרא היא הייתה 'נמלח', בתקופה הבת-מקראית המילה הובנה כ'מעורב'. בימי הביניים נוספו הבנות אחרות של היקרויות המילה במקרא ובספרות חז"ל: 'דק', 'יפה', 'מקובל בחברה', 'פיקח'. רובן התקיימו גם בתקופת החייאת הלשון העברית, ואילו במאה העשרים נותרה למילה משמעות אחת – 'ערום ומנוסה'; ובזמן האחרון היא מלווה בקונוטציה שלילית: 'מחוכם להרע'.

הקדמה

'יריעה רחבה של תולדות מילים על רקען התרבותי-היסטורי והבלשני'¹ נפרסת לפני חוקר שינויי המשמעויות. סוגים רבים של שינויים סמנטיים – הרחבת משמעות, צמצום משמעות, מטפורה, מטונימיה, תרגומי שאילה – חלו בעברית, כמו בכל שפה.² מילים וביטויים מהתקופות הקדומות של הלשון נלקחו בעברית החדשה לצרכים שונים, תוך שינוי משמעות או קונוטציה.³ אבל הייחודיות של העיסוק בתולדות המילים העבריות היא במקום החשוב שתופסת בו ההרמנויטיקה. לפעמים המסורת החיה של שימוש במילה נפסקה, ודורות חדשים צריכים לפרש את משמעותה בטקסטים העתיקים, לנחש אותה על סמך הקשר, משמעות השורש או דימיון פונטי. משמעות חדשה מתנתקת ממשמעות ישנה, וזה יכול לקרות כמה פעמים בחיי המילה. נדגים את כל זה לגבי המילה 'ממולח' ששימשה בכל רובדי השפה העברית ומשמשת בה עד היום. להבהרת תולדות המילה המפותלות, אפשר לצייר אותן בתרשים זרימה:

ד"ר אריה אולמן כתב את עבודת המחקר שלו באוניברסיטת בר-אילן. ריכז את הוראת העברית באוניברסיטה הממלכתית של מוסקבה. מלמד כיום במכללה חרדית ירושלים. חוקר תחומים שונים בבלשנות העברית: לשון חז"ל, סמנטיקה דיאכרונית, התפתחות הסגנון בטקסטים היהודיים הקלסיים.

- 1 קוטשר י', **מלים ותולדותיהן**. ירושלים: קרית ספר, 1974, עמ' VII.
- 2 ראו צרפתי גב"ע, **העברית בראי הסמנטיקה**. ירושלים: האקדמיה ללשון העברית, תשס"א, עמ' 158-300.
- 3 ראו דוגמאות רבות אצל קדרי מ"צ, מירשת לשון ימי הביניים. תל-אביב: דביר, תשכ"ח.

במעמד פלאיהם רוחות רוקמה כמעשי אורג ... רוחי צבעי [טוהר] בתוך מראי חור ... וכול מחשביהם ממולח טוהר חשב כמעשי אורג אלה ראשי לבושי פלא לשרת (השבת ה-XIII), פ[תילי תפארת ... רוקמה כמ]עשי אורג... [ממולח טוהר צבעי ...] [ה]וד והדר (השבת ה-XIII).⁶ גם בספרות ההיכלות מופיע הקשר דומה של נוגה ואור: הופעה עיטור נגה אור, ענף שיגוב פלאות וישע, רוקח ממולח מאור, אדירות עזירות עריצות (היכלות רבתי כד:א).

מזרחי⁷ טוען שמשמעות המילה ב'שירי עולת השבת' היא 'מעורב' ומניח שהכוונה למעמד הקדוש המשוער של 'כלאים' בתרבות היהודית או לעירוב צבעים בחיזיון השמימי של מחבר השיר. התרגומים העתיקים מבינים אותה כ'מעורב', ומתגלה כאן מסורת אחידה: וְתַעֲבִיד יְתֵה קְטֹרֶת בִּיסְמִין בּוֹסֵם עוֹבֵד בּוֹסְמֵי מְעֵרֵב דְּכִי לְקוֹדֶשָׁא (אונקלוס), ותעביד יתיה קטרת בוסמן בושם עובד ממזיג מערב דכי קודשא (פסידו-יונתן), ותעבד יתה קטרת פטום עובד בסם ממזג דכי דקדש (באופיטי), ממזג (קטעי התרגום הארצישראלי מהגניזה), עבדיה עטרא דבסמא עבדא מבסמא פילא דדכין לקודש (פילא - מעורב) (פשיטתא). גם תרגום השבעים גורס memigmenon - מעורב, וכך הוולגטה - mixtum diligenter.

תרגום אונקלוס הוא מקור בר-סמכא למפרשי המקרא המסורתיים. על ההבנה של אונקלוס - 'מעורב' - מתבסס, למשל, רש"י. והוא מביא הסבר מקורי של המשמעות הזאת:

ממלח - כתרגומו מעורב, שיערב שחיקתן יפה יפה זה עם זה. ואומר אני שדומה לו (יונה א:ה) וייראו המלחים, (יחזקאל כז:כז) מלחך וחובליך, על שם שמהפכין את המים במשוטות, כשמנהיגים את הספינה, כאדם המהפך בכף ביצים טרופות לערבן עם המים, וכל דבר שהאדם רוצה לערב יפה יפה, מהפכו באצבע או בבזך.

בפירושו לתלמוד רש"י עקבי בשיטתו:

לפטם - לכתוש הסמנין ולערבם יפה, כמו שנאמר (שמות ל) ממולח (רש"י על יומא לח, ע"א).

כך מפרש הוא את השורש 'מלח' במקומות אחרים בתנ"ך:

נמלחו - ... לשון אחר נמלחו נתבלבלו ל' מלחי הים שמבלבלין המים במשוטות מנהיגי הספינה וכן ממולח טוהר קדש (שמות ל) (רש"י על ישעיהו נא: ו).

בעקבותיו אומר נכדו רשב"ם:

ממולח - מעורב. כמנהיגי ספינות בים שקורין מלחים מפני שמערבין המים בלכתם (רשב"ם על שמות ל:לה).

סמכות פירושו של רש"י הביאה לכך שהמשמעות 'מעורב' נעשתה לשולטת בספרות הרבנית בימי הביניים ובעת החדשה - בהבנת המקרא ובהבנת הקטע התלמודי (ראו להלן).

במדרש המאוחר: דק

המדרש המאוחר מתקופת הראשונים - פסיקתא זוטרתא (לקח טוב) - משלב את שתי השיטות הנזכרות ומוסיף משמעות שלישית:

ממולח. במלח סדומית, ויש אומרים ממולח מעורב היטב דק דק כמלח:

דעה דומה מביא רמב"ן בפירושו לפסוק שבתורה:

נמוח, שיעשה הסמים כולם שחוקים מאד (רמב"ן על שמות ל:לה)

⁶ Newsom, Carol. *Songs of the Sabbath Sacrifice: A Critical Edition*, HSS 27; Atlanta Ga: Scholars, 1985

⁷ Mizrahi, p. 54-56

ובעקבותיו ר' חיים בן עטר:

באמצעות תערוכת מעשה אומן ובאמצעות היותה דק ביותר (אור החיים שמות ל:לה). המשמעות 'דק' מתועדת גם בספרות העברית החדשה, ראו להלן.

בימי הביניים: יפה

אבן ג'נאח⁸ מביא למילה שלשה פירושים, ואחד מהם הוא: 'והענין השלישי שהוא רוצה בו היופי והנעימות, דומה למה שאומר הערב... והוא נגזר אצלם משורש מלאחה⁹ שהוא היופה, ולכל יפה אומרין מליח.¹⁰ חוקרים ניסו להסביר על ידי ההבנה הזאת את השימוש במילה לתיאור שירים:¹¹ שירים כבדולחים טהורים ממולחים (יהודה אלחריזי, תחכמוני, מהד' לאגארד, עמ' 8). אבל המשמעות הזאת לא השתרשה בעברית ונעלמה כבר בימי הביניים.

2. בלשון הבתר-מקראית

מילה נרדפת ל'קטורת'

בן סירא חידש את פני העברית המקראית והשתמש בכמה מילים שלא במשמעותן המקורית.¹² כך, כשהוא מדמה את המלך יאשיהו לקטורת, הוא מכנה אותה 'ממולח'. אין זה תואר ל'קטורת', כי חסרה התאמה במין:

שם יאשיהו כקטרת סמים הממלח מעשה רוקח (משלי בן סירא מט: א).

בפיוט המילה משמשת כתיאור הקטורת:

אליו איסף בו חטאם נסלח, נצב לחנכו שבעה בשי ממולח (יוסף אלברדאני, פזמונים),

אבל לרוב – בדומה לבן סירא – משתמשים בה כתחליף למילה 'קטורת', כדרכו של פיוט שמרבה להשתמש בכינויים המחליפים את השם המקורי:¹³

קיצבה ממולחה ומוכשרת¹⁴ (יבני, קדושתא).¹⁵

מרקחת ממולח אין להקטיר (פיוט לאחר העבודה ביום כיפור).

השמונה בגדים לתפארת ושמן זך למאור דבירי, ושמן רוקח והממלח (רס"ג, תרי"ג מצוות ואזהרות).

זוהם מרובה ופסק ניחוח וממולח (שלמה הבללי, סליחות).

8 ספר השרשים, תרגום יהודה אבן תיבון, ברלין, 1896, עמ' 263.

9 مَلِيحَة.

10 c. ראה עיון ב: Mizrahi, p. 51.

11 קלאר ב', לדרכי הרחבת הלשון העברית בימי הביניים. לשוננו טו (תש"ז), עמ' 122.

12 ראו דיהי ח', אוצר חידושי הלשון בספר בן סירא בהשוואה למקראית הקלאסית. באר שבע: אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, תשס"ד.

13 מירסקי א', פיוטי יוסי בן יוסי, ירושלים: מוסד ביאליק, תשנ"א, עמ' 62-71.

14 ברונזניק (ברונזניק נ"מ, פיוטי יבני: ביאורים ופירושים. ירושלים, תשס"א, עמ' 165) מציע לראות ב'מוכשרת' משמעות תלמודית של המילה 'ממולחה' בביטוי 'זריז וממולח' (קידושין כט ע"ב), ראו להלן. כך, לדעתו, מלכד יבני בשורה אחת שתי משמעויות של המילה 'ממולחה' המקראית והתלמודית.

15 הטקסטים נלקחו מאתר 'מאגרים' של האקדמיה ללשון העברית.

למען כי דבר פיך באפי. כמרקחה ממלחה טהורה (יצחק אבן כ'אלפון, בעודנו מדובקים). לקטורת מדמים את התפילה שעולה למעלה כתימור הקטורת ומביאה כפרה כקטורת: דבי היעתר כתימור ממולחה (אלעזר הקליר, קדושתא ליום כיפור), העתר תחונם כקטורת ממולח... וקבל שוועינו כקטורת ממולח (יוסף בן אביתור, סליחות), סיחינו שעה כקטורת ממולחה (קרובת י"ח למנחה). אי אפשר לברר את משמעות המילה בפיוטים, מכיוון שהיא נתפסה כתואר קבוע ל'קטורת' ותפקידה במשפט הוא סגנוני ולא סמנטי.

מעורב

על הבנת המילה המקראית 'מעורב' מסתמכים מחברי הפיוטים שמאחרים במילה 'ממולח' את שמן המשחה שבמקדש, שבתורה אינו מתואר כך. תיאור השמן בא בספר שמות בסמוך לתיאור הקטורת, השמן צריך להיות 'רֶקַח מְרֻקָּחַת מְעֻשָּׂה רֶקַח' (שמות, ל:כה), וכפי שכתב בזמן מאוחר יותר רש"י, 'כל דבר המעורב בחבירו, עד שזה קופח מזה או ריח או טעם קרוי מרקחת' (רש"י שמות ל:כה). כך בעלי הפיוטים מכנים את השמן המעורב בתואר הקטורת המעורבת: כינוס סמנים וסידר פיוטומים שמן ממולח וקטורת הסמים (אזהרות לשבועות).¹⁶ טוב בשמן לקדש ממולח (יהודה בן בנימין, יוצרות). בספרות ימי הביניים גם כן מתועדת המילה במשמעות 'מעורב': נפת וצוף בפוך ממולחים / מעשה אלהים לא מרוקחים / וריח אפך כתפוחים (אברהם אבן עזרא, דיואן, ברלין, תרמ"ו, עמ' 83).

'מעורב' ו'נמלח' בתיאור אנשים

בימי הביניים היו מחברים שייחסו את תכונת 'ממולח' לא לקטורת ולא לתפילה אלא לאנשים – חכמים וצדיקים הדומים בהם לקטורת המקדש. נזכיר את ר' לוי אבן חביב (1483-1545, סלוניקי – ירושלים) שממלא את מכתביו במידה גדושה של מליצה מפוארת ומכנה כך את כבוד קדושת החכמים שהוא מתכתב אתם: ממולח טהור הרעיון... (שו"ת מהרלב"ח סימן קטז). עין דור אשר בו מבטינו גולת זהב על מנורת גולתנו ממולח טהור קדש שלוח ההשגחה להגן בעדנו וציר בגוים להחיות עם רב... (שו"ת מהרלב"ח סימן קכז). אלא שלכבוד הרב / אשר מי בארו לי ערב / חל עלי חובת ביעור / בחזקת היד ושיעור / הסברות והפיסולים / שעמם התולים / אשר בגט לירושלם שולח / טהור קדש ממולח / ורצה להמיר / טוב ברע ולהחמיר / החכם השלם כבוד ר' לוי חביב... (שו"ת מהרלב"ח סימן קלב). בדרך מליצית זו הלך אחריו גם ר' יעקב עמדין (1697-1776, גרמניה): לקטתי בשושני הוד ציץ וסנסן בשמי רקחי עסיס ממולח טהור גברא בפניני... (שו"ת שאילת יעבץ חלק ב סימן קכא). הקשר הביטויים האלה – קטורת המקדש, כפי שעולה מסמיכות המילים 'טהור' ו'קודש' המזכירים את הפסוק 'מְמַלֵּחַ טְהוֹר קִדְּשׁ' (שמות ל:לה). אך את מעתק המשמעות מקטורת לאדם לש לזקוף לתלמוד. בגמרא מתועדת ההיקרות היחידה של המילה: הוא ללמוד ובנו ללמוד - הוא קודם לבנו; ר' יהודה אומר: אם בנו זריז וממולח ותלמודו מתקיים בידו - בנו קודמו (קידושין כט ע"ב).¹⁷ הגרסה הזאת איננה יחידה. כך גורסים כתבי היד Munich 95, Oxford Opp. 248 (367), Imola

16 המובאות נלקחו מאתר 'מאגרים' של האקדמיה ללשון העברית.

17 במקבילה בתוספתא בכורות ו: אין המילה 'ממולח'.

Archivio Storico Comunale Fr. 6 - מהדורת ונציה (שנת 1520) ומהדורת וילנא. אבל כתבי היד Vatican 111 ומהדורה ספרדית (שנת 1480) גורסים 'זריז וממולח' - וריאנט שראינו בכלה רבתי.¹⁸ עין יעקב גורס במקום הזה 'ומוצלח'. אנחנו נצמד לגרסת 'ממולח'.

הביטוי 'זריז וממולח' קנה שביתה בספרות המדרשית של ימי הביניים:

נכדו של ר' יהודה הנשיא על שהיה צדיק גמור ועניו ושפל רוח וזריז וממולח ועלוב לפני כל ואהוב לכל (תולדות בן-סירא),

דרכן של תלמידי חכמים: עניו, ושפל רוח, זריז וממולח, עלוב, ואהוב לכל, ושפל רוח לאנשי ביתו, ירא חטא, ודורש את האדם לפי מעשיו, ואומר כל מה שיש לי בעולם הזה אין לי חפץ בו לפי שאין העולם הזה שלי, יושב ומתעטף בכסותו לפני רגלי חכמים, ואין איש רואה בו דבר רע, שואל כעניין, ומשיב כהלכה (דרך ארץ א:א).

ואני נדרתי ואמרתי, יהיה לי בן זריז וממולח בתורה והגון לנביאות (מדרש משלי, תוספות, לא: ב),

משמעות המילה בהקשר הזה אינה ברורה. פרשני התלמוד הקדומים לא הסבירו אותה במפורש ונשענו על הבנת המילה בתורה - 'מעורב'. חכמים אחרונים במקומות רבים פירשו אותה 'מעורב': 'רבי יהודה אומר אם בנו זריז וממולח ותלמודו מתקיים בידו בנו קודמו', ממולח פירוש מעורב דכי: 'ממולח טהור קדש' בפרש' כי תשא מתרגמינין 'מעורב דכי קודשא' (שו"ת בנימין זאב סימן רנז ד"ה על מה).

ממולח הוא מעורב בכל המידות (נחלת יעקב על דרך ארץ, א:א).

אבל יש גם היגיון בפירוש המילה כ'נמלח', בדימוי של אדם נמלח במלח. מסכת כלה רבתי מפרשת את המאמר המצוטט במסכת דרך ארץ. שם מובאות שתי גרסאות של המאמר:

'[דרכן של תלמידי חכמים: עניו, ושפל רוח], זריז וממולח', אית דאמר 'ממולח'. מאן דאמר 'ממולח', ממלא מקום אבותיו, ומאן דאמר 'ממולח', ממולח טהור קדש כתיב, שצריך תלמיד חכם להיות ערב לכל אדם, ולא יהא כקדרה שאין בה מלח (כלה רבתי ג:א).

מסכת כלה רבתי מתקופת הגאונים מכירה את שני הפירושים של המילה 'ממולח': 'מעורב' ו'מתובל במלח'. משמעות 'מעורב' מופיעה כאן בגלגולה המטפורי: 'לעולם תהא דעתו של אדם מעורבת עם הבריות' (כתובות יז ע"א), וכך 'ממולח' מתפרש כ'ערב לכל אדם'. וכמו שמלח מוסיף טעם לאוכל, כך תכונות מסוימות מוסיפות שכל והצלחה בלימודים לאדם.

מליצת ימי הביניים השתמשה בביטוי הזה במשמעות ברורה של 'נמלח':

כל יקר ראתה עינו כעין הבדולח / טעמו כלשד השמן איננו חסר תבלין ומלח / זריז וממולח / רוח ה' עליו יצלח / דורש אותיות ופסוקים אמצעותן והתגלח / מלא על כל גדותיו כפלח / ה"ה אהו' הרב הגדול המופלא ומופלג הגאון מוה"ר יאיר חיים נר"ו לא יכבה / מחול ימים ירבה (שו"ת חוות יאיר סימן פו ד"ה כל יקר (ר' בכרך, 1638 - 1702).

נבון ופיקח

אילו תכונות אנושיות מאפשרות לדמות אדם 'ממולח' לתבשיל נמלח? הן בוודאי קשורות לשכל, כי הקשר הופעת הביטוי - תלמוד תורה. רמב"ם ענה על השאלה הזאת ב'משנה תורה'. בשכתוב ההלכה התלמודית שהבאנו לעיל הוא כותב:

ואם היה בנו נבון ומשכיל להבין מה שילמוד יותר ממנו - בנו קודם (משנה תורה, הלכות תלמוד תורה א:ד).

יוקרה וסמכות של רמב"ם כפוסק הלכה היו בלתי ניתנות לערעור. חכמי ישראל אחריו הבינו את

18 תודתי נתונה למאגר עדי הנוסח של התלמוד הבבלי של מכון ליברמן- <http://www.lieberman-institute.com>

המאמר התלמודי לאור ההלכה הרמב"מית. כאן גם שורש המשמעות המילה 'ממולח' בעברית של ימינו.

ובעת החדשה נ"ה טור-סיני שיער¹⁹ שמילת 'ממולח' במובן 'מוצלח ופיקח' הושפעה מהביטוי הלטיני sal atticus מלח מאטיקה שביוון. קיקרו (מכתבים; על הנואם) השתמש בו במובן 'דיבור חריף, מתובל בהומור', cum grano salis. מכאן, לדעת טור-סיני, באה המשמעות הרווחת בעת החדשה: אדם חד-שכל, פיקח ומנוסה, יודע לחשוב לעומק ולרוחב.

3. בעת החדשה

כאשר סופרי העת החדשה שכתבו בשפה לא מדוברת שיבצו בטקסט מילה מסוימת,²⁰ הם הסתמכו באופן טבעי על פירושה באחת המסורות הפרשניות של טקסטים יהודיים קלטיים. כל שלל המשמעויות שקיבלה המילה 'ממולח' בימי הביניים מופיע בספרות החדשה, ונוספו עליהן גם חדשות.

זריז

זאת משמעות חדשה. צמד המילים התלמודי נתפס כהנדיאדיס והמילה 'ממולח' קיבלה את משמעות המילה הסמוכה – 'זריז':

כל גוף ממולח ומזורז בקור (ש' בן-ציון, חיים של פרנסה).²¹
 עסקן חרוץ וממולח ברשות הרבים (א"ש שטיין, אהבת עסקן).

נמלח במלח

כבר בימי הביניים התחילו לנצל את המילה שלנו לתיאור תכונת המאכל – כך בספרות הרבנית ובספרות הקראית:²²

אם היה להם מותר לקנות הדגים, חוב להיותו מותר על כל אופן בין שיהיה לח או ממולח (ספר המצוות ללוי בן יפת הלוי, מאכלות, יא, א).

אדם כי יביאו המלח עם המאכל ואע"פ שהוא ממולח בעקר עשייתו (טוביה בן משה, אוצר נחמד, פס' יג).

אבל הירינג'יש עצמן ממולחין נהגו בו היתר, מפני שאין דגים טמאים עולין עמהם לבדן הם נמלחים, אבל סתם דגים מלוחים... (ספר האורה חלק א' [קט] דין מליחה ד"ה לענין מליחה (מיוחס לרש"י)).

טוב מאד למאכל, ונאכל מבושל, ממולח (ברוך לינדא, ראשית לימודים, דף נז, עמ' ב).

מהמים חזקה במקומות החמים יותר מבקרים, לכן טעמו ג"כ יותר ממולח (משה מרדכי יובל, לימודי הטבע, דף קלג, עמ' א).

לפעמים מדברים על 'בשר ממולח' בספרות ההלכתית המאורחת (ח"י אדם חלק ב-ג, הלכות שבת ומועדים, כלל קכה). המשמעות הזאת רווחת גם בספרות החדשה:

מוקדח וממולח ביותר, עד ששורף את החיך (אליעזר צווייפל, חשבוננו של עולם, עמ' 143).

19 טורצינר, נ"ה, בשולי המלון. **לשוננו יד** (תש"ו), עמ' 83-84.

20 על דרך שיבוץ המילים מהמקורות בטקסט ראו, למשל: מירקין, ר', מנדלי מוכר ספרים ותורתו ללשון העברית. **לשוננו לעם מ-מא, תשמ"ט-תש"ן**, עמ' 204-206.

21 הטקסטים של המאות ה-XVIII – עד אמצע המאה ה-XIX נלקחו מאתר 'מאגרים' של האקדמיה ללשון העברית, טקסטים אחרים – מאתר פרויקט בן-יהודה.

22 הטקסטים של הספרות הקראית נלקחו מאתר 'מאגרים' של האקדמיה ללשון העברית.

אמת כי בשר הדגה הזאת המלוחה ומונחת מששת ימי בראשית ממולח מעט יותר מן הראוי (י"ל גורדון, מעלות ומורדות).

הבעל יטען שהתבשיל ממולח יותר מדי, והאשה תטען, להיפך, שהתבשיל ממולח פחות מדי (אלתר דרויאנוב, ספר הבדיחה והחידוד: עניים ועשירים, קבצנים וקמצנים).

דק ועדין

המשמעות הזאת ממשיכה את המסורת הפרשנית של רמב"ן ושל 'אור החיים': גגות טיטוביץ המתכסים בערפל דק וממולח, עשן כל שהוא (ש' בן-ציון, משי).

מעורב

זאת המסורת של תרגום אונקלוס ורש"י:

ישקוהו שמן-פשתים ממולח בגפרית, ירחצוהו ימים אחדים רצופים (מנדלי מוכר ספרים, תולדות הטבע א).

יקחו מבית המרקחת סם מרפא ממולח מגרגרי קאקעל (קאקעלעלסקאָרנערן) (מנדלי מוכר ספרים, תולדות הטבע א).

כעין החרוסת, מעורב וממולח ממינים שונים זכר לטיט (י"ל גורדון, צלוחית של פלייטון).

דרכי השימוש בלשון עדיין לא התגבשו בתקופה ההיא,²³ ואצל מחבר אחד ביצירה אחת אנחנו פוגשים שני שימושים של המילה – 'מעורב' ו'נמלח':

הצורך שיהיה מזונו בלול מעורב וממולח מכל (משה סטודנצקי, ארחות חיים)

קליסטירע במים חמים ממולח במלח ושמן (משה סטודנצקי, ארחות חיים).

מעתק סמנטי מ-'מעורב' ל'מקובל בחברה' הבא בעקבות מאמר תלמודי 'לעולם תהא דעתו של אדם מעורבת עם הבריות' (כתובות יז ע"א) מתועד אף הוא בספרות החדשה:

יהודי וורשאי, מנומס נוסח אשכנז ופולין... וממולח עם ביורוקרט רוסי (נ' סוקולוב, 'הצפירה' וה'מבקרים מטעם').

פיקח

המשמעות הזאת באה בעקבות רמב"ם:

אדם חריף וממולח (מ' גליקסון, ד"ר מ' גאסטר).

רובם ממולחים בדיאלקטיקה 'אידישית' (נ' סוקולוב, מסע לפולניה בשנת תרצ"ד).

כסיכום תקופת הספרות החדשה בדורות לפני החייאת הלשון מביא בן-יהודה במילונו²⁴ 'עשוי במלח' כמשמעות הראשונית של המילה, עם הערה 'יש מפרשים מעורבב'. הוא לא מפרש את הקטע התלמודי, אבל במסה שלו 'עד מתי דברו עברית?' הוא עצמו משתמש בביטוי התלמודי במשמעות 'פיקח וחד-שכל':

ואם היה שהנסיין הוכיח, כי הוא אינו זריז וממולח וחרף די הצורך, היה עוזב את למודו (א' בן-יהודה, עד אימתי דברו עברית?).

מספרות ימי הביניים הוא מביא שתי משמעויות: 'טהור וזך'²⁵ ו'מעורב'.

23 אחד העם, לשאלת הלשון – ב. הלשון ודקדוקה. על פרשת דרכים, תרנ"ה.

24 בן-יהודה, א', מלון הלשון העברית הישנה והחדשה. כרך ששי, א-ב עמ' 3031, ברלין 1925. הכרך יצא לאור אחרי מותו של המחבר.

25 בן-יהודה מביא כהוכחה את הקטע מאלחריזי שצינינו לעיל במשמעות 'פה'.

4. בספרות המודרנית

חד-שכל

במאה העשרים חלה תפנית בתולדות המילה. מילונו של 'י' כנעני, המתאר את השתלשלות המשמעויות של כל מילה בשפה, עדיין מציין את המשמעות 'מעורבב ובחוש' במקרא ובבן-סירא;²⁶ אבל מילון גור של העברית החדשה,²⁷ מילון עברי-אנגלי 'מגידו'²⁸ ומילון אבן-שושן²⁹ כבר לא מביאים את 'מעורב'. כמו כן, נעלמה המשמעות 'דק' ויצאה מכלל השימוש הפעיל במשמעות 'נמלח'. כתיאור של אדם נשארה רק משמעות אחת, תרכובת של 'נבון' ו'זריז' – 'פיקח, חד-שכל ומנוסה, בעיקר בעסקים':³⁰

הוא סוחר פוליטי ממולח והוא בן שבעים וארבע (יגאל סרנה, עד מדינה).
הוא זריז, ממולח, ואפילו רעייתו נוהגת לומר לא פעם בחיך קטן, 'אין בעיה, ביניש כבר יסדר'
(נעמי לויצקי, העליונים: בתוככי בית המשפט העליון).

ובספרות המתורגמת:

כשנדרשו, דרך משל, נוצות-עורב לכובעי-נשים בחוץ לארץ, היה מרוויח עליהן שלושים קופייקות לזוג; הוא קנה יערות לכריתה, הלווה כספים בריבית - קיצורו של דבר, היה זקן ממולח וזריז (אנטון צ'כוב, בבקעה, תרגום נילי מירסקי).

ופעמים אתה פוגש לא בסוחר אלא באדם מנוסה, חכם, ממולח, 'מקטרת שעישנו בה היטב', המכיר את העולם בעל-פה (שלום עליכם, האיש מבואנוס-אייירס, תרגום דן מירון).

היה אסור להשתמש בפנקסים עם סליל - עורך-דין ממולח מטעם ההגנה היה יכול לטעון שדפים עם עדויות מזכות נתלשו מהם (מייק קונלי, אור סמוי, תרגום דרורה בלישה).

רק כישורו של פרקליט פלילי ממולח יכול להציל מדי פעם גבר או אישה שמואשמים בפשע על לא עוול בכפם (קוונטין ריינולדס, בית המשפט, תרגום אינגה מיכאלי).

כמדען וכתומך בזכויות האזרח והנשים, ולא כאיש עסקים ממולח (ליאנדר קאהני, iSteve, תרגום בתיה זיסו).

'מה שאני צריכה - היא הסבה את פניה - זה גבר ממולח שיטפל בענייני'. (אנדרו מילר, קזנובה מאוהב, תרגום קטיה בנוביץ).

בשימוש היומיומי, בעיתונות, המילה במשמעות הזאת מתארת הרבה את בני האדם. נביא דוגמאות מעיתון הארץ:³¹

'נושא ונותן ממולח' (31.01.1990), 'פוליטיקאי ממולח' (28.02.1990), 'טיפוס חריף וממולח' (8.01.1990), 'סוחר ממולח' (16.07.1990), 'עורך דין ממולח' (5.03.1991), 'איש עסקים ממולח' (1.08.1990), 'מנהל תאטרון ממולח' (22.12.1990).

לעתים רחוקות המילה מתועדת כתואר לאמרה או לחוש, לא לאיש:

מה שאמר ברוך אבו-חצירה היה ממולח אבל חסר שחר (הארץ, 31.01.1990).

בזכות חוש חד וממולח לאפשרויות (דויד גרוסמן, הזמן הצהוב).

גם הספרות הרבנית שנכתבה במדינת ישראל בסביבה דוברת עברית מכירה רק את המשמעות הזאת:

...שמלמד את בנו הקטן תורה אף שאינו יודע את עתידו אם יהיה חריף וממולח ויוכל ללמוד ולזכור כל התורה (שו"ת דברי יציב חלק י"ד סימן קלה ד"ה וביותר נראה ר' י"י הלברשטאם, 1995-1904).

26 כנעני 'י', **אוצר הלשון העברית**. ירושלים, רמת-גן: מסורה, 1968. כרך ט, עמ' 2991א.

27 גרובסקי 'י', מלון שמושי לשפה העברית. תל אביב: דביר, תרצ"ח, עמ' 42ב5.

28 סיוון ר' ולבנסטון, א', **מילון מגידו החדש עברי-אנגלי**. תל-אביב: מגידו, 1965, עמ' 402ב4.

29 אבן-שושן א', **מלון חדש**. ירושלים: קרית ספר, תשי"ג, כרך ב, עמ' 814א; אבן-שושן א', **מלון חדש**,

מהדורה מרוכזת. ירושלים: קרית ספר, 1966, כרך ב', עמ' 812א.

30 הטקסטים נלקחו מאתרים text.org.il ו-kotar.co.il.

31 הטקסטים נלקחו מאתר http://hebrewcorpus.nmclrc.org.

...שאי אפשר לראותו כאחראי על מעשיו ולכן אין מתחשבין במעשיו אפי' אם לפי דעתינו הוא זריז וממולח וכל מעשיו הם בפקחות ודעת שלימה (שו"ת מנחת שלמה חלק א סימן לד"ה והואיל ולענין (ר' יצחק וויס, 1989-1902).

קונוטציה שלילית: מחוכם להרע

לעתים קרובות מצטרפת למשמעות החדשה קונוטציה ברורה של שלילה: 'ממולח' הוא איש חכם, מנוסה ומהיר-חשיבה שמשתמש בחכמתו לרעה; טכסיסן. הקונוטציה הזאת הופיעה רק בעשורים האחרונים:

חיוך ממולח, חנף, חיוך דומה לקריצה (עמוס עוז, תמונות מחיי הכפר). ממזר ממולח. הקוצר הזה עם משחקי המשמעויות שלו. פשוט קשה להחליט אם זה טוב או רע בעיניו (יהודית שמר, טיוטה לרב-מכר). מאז שהצטרפו באין מתריע המתיישבים החדשים, הכל נעשה ממולח, תוקפני, אלים, שווה מיליונים. הוותיקים, אבדה להם הנינוחות המובנת מאליה... (מיכל זמיר, מתקנים ואטרקציות).

מפרנס, שדכן, סרסור, שועל מכירות, רכז חברתי ופסיכולוג. כמו עכביש ממולח, הוא טווה את קוריו סביב חייו של בן (קרן דהרי, לשומקום וחזרה). למרות גילו הצעיר כבר הפך לסוחר סמים ממולח ומסוכן (שרון יצחקי, עשרה קילו קוקאין). כל אחד משניהם הוא אמן ממולח בשיווק סיסמאות ובשיווק הבטחות ערבות לאוזן (פרוטוקול ישיבת הכנסת 4 בינואר 2004).

אבל 'חיזבאללה' הוא מתוחכם, הוא סוחר ממולח, לפני שהוא נותן את הכסף הוא רוצה לקבל את הסחורה (פרוטוקול ישיבת הכנסת 18 בפברואר 2004).³²

גם בספרות המתורגמת:

שם הכיר את בעל האחוזה נוֹזְדְרִיב, אדם כבן שלושים, בחור ממולח, שפנה אליו לאחר שלוש-ארבע מילים ראשונות בגוף שני, 'אתה', ולא 'הוא', כמקובל (ניקולאי גוגול, נפשות מתות, תרגום צבי ארד).

הדבר הראשון שעלה בדעתי הוא שצדקתי מלכתחילה בחוסר-האמון שנתתי באסטרוון. הוא לא היה רק ממולח ולא רק אדיר בעוצמתו, אלא גם איש חסר-אמונים (אורסולה ק' לה גווין, צד שמאל של החושך, תרגום עמנואל לוטם).

מהי הסיבה למעתק המשמעות הזה? יש להניח שבשפה הורגש חסר סמנטי: לא היו מילים מתאימות למשמעות 'חכם לרעה'. 'ערום' נושא משמעות לזואי של פעולה נגד הכללים, 'נוכל' ו'רמאי' – של פעולה שקרית, ואנשים הרגישו צורך לתאר אדם שפועל באופן פורמלי כהוגן, אבל כוונתו לרעה. אוצר המילים של ח' רבין וצ' רדי הביא בתת-ערך 'ערמימות להרע'³³ 32 ביטויים, וכולם – צירופי מילים, לא מילים בודדות. אף המילה 'ממולח' מובאת שם, אבל בצירוף 'ממזרות ממולחה'. גם ברשימת התארים המתאימה למשמעות 'חכם להרע'³⁴ מובאים רק צירופים. זה אומר שבשנת 1970 (שנת הופעת המילון) המשמעות הנידונה של 'ממולח' טרם הורגשה בשפה. אכן, כל המובאות במשמעות הזאת שהבאנו לעיל – מיצירות שנכתבו או תורגמו אחרי השנה הזאת.

32 הפרוטוקולים נלקחו מאתר www.knesset.gov.il.

33 רבין, ח' ורדי, צ', אוצר המילים. ירושלים: קרית ספר, 1988, עמ' 788א.

34 שם.